

Глобаллашув шароитида табиий монополь ташкилотлар фаолиятини давлат
томонидан тартибга солишнинг институционал хусусиятлари
Институциональные особенности государственного регулирования деятельности
организаций естественных монополий в условиях глобализации
**Institutional features of state regulation of the activities of natural monopoly organizations
in the conditions of globalization**

Тошкент Давлат иқтисодий университетини, докторанти
и.ф.н., доцент Саидов Машъал Самадович
Ташкентский государственный экономический университет,
к.э.н., доцент Саидов Машъал Самадович
Tashkent State University of Economics,
PhD (in economics), dotsent Saidov Mashal

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув шароитида табиий монополь ташкилотлар фаолиятини давлат томонидан тартибга солишнинг институционал хусусиятлари тадқиқ этилган. Табиий монополияларнинг келиб чиқиши манбаига кўра институционал монополия ва уларнинг тадбиркорлик фаолиятидаги таъсири кўрсатилган. Бозорда рақобат муҳитини шакллантиришнинг институционал жиҳатларини такомиллаштириш бўйича таклиф ва тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: монополия, табиий монополия, “Бозор нуқсонлари”, картель келишувлар, тартибга солиш, нарх белгилаш, электр энергетика, электр эенргиясини ишлаб чиқариш, тариф сиёсати, тариф усуллари, нархларни ошириш чегараси.

Аннотация. В данной статье исследуются институциональные особенности государственного регулирования деятельности организаций естественных монополий в условиях глобализации. В соответствии с источником происхождения естественных монополий указаны институциональные монополии и их влияние на предпринимательскую деятельность. Были внесены предложения и рекомендации по совершенствованию институциональных аспектов формирования конкурентной среды на рынке.

Ключевые слова: монополия, естественная монополия, “дефекты рынка”, картельные соглашения, регулирование, ценообразование, электроэнергия, производство электроэнергии, тарифная политика, тарифные методы, предел повышения цен.

Annotation. In this article, the institutional features of the state regulation of the activities of natural monopoly organizations in the conditions of globalisation are studied. According to the source of the origin of natural monopolies, institutional monopoly and their influence in entrepreneurial activity are indicated. Proposals and recommendations were made to improve the institutional aspects of the formation of a competitive environment in the market.

Keywords: monopoly, natural monopoly, "market defects", cartel agreements, regulation, price setting, electricity, electricity generation, tariff policy, tariff methods, limit of raising prices.

Иқтисодиётни глобаллашув шароитида ҳар бир тармоқ ва соҳалар ривожланиши учун эркин рақобат муҳити шакллантириш, иқтисодий ўсишни таъминлаш, рақобатбардошликни ошириш, иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш жараёнларини чуқурлаштириш, инвестицияларни соҳа ва тармоқларга жалб қилиш учун, қулай шарт-шароитлар яратиш каби кенг кўламли ишларни амалга оширишда давлатнинг ўрни муҳим ҳисобланади. Мундазам равишда, соҳадаги монопол ҳолатларни тартибга солиш ва бошқариш, табиий монополияларни камайтириш, уларни қайта таркиблаш (реструктуризациялаш) ишларини олиб боришда давлат бош ислоҳотчи вазифасини бажаради.

Табиий монополиялар фаолиятини тартибга солишнинг, назарий жиҳатларини иқтисодчилар олимлар томонидан камдан - кам ҳолларда мунозараларга келишади. Амалда эса, табиий монополия соҳаларини тартибга солишда турли давлатларда, турлича ёндашувларга асосланишади.

Биринчидан, табиий монополиялар - мамлакатлар ўртасида турли технологик ривожланиш ва ташкилотнинг оқилона ҳажмига нисбатан талаб миқдори туфайли табиий монополия белгисига эга бўлган соҳалар, айтайлик, ўтиш даври иқтисодиётига эга бўлган кичик мамлакатлар ва йирик индустриал мамлакатлар ўртасида фарқланиши мумкинлиги аниқ бўлади.

Иккинчидан, у ёки бу соҳани табиий монополияларга ҳуқуқий жиҳатдан киритиш, Ғарб мамлакатларида қандайдир амалий аҳамият касб этмайди. Табиий монополиялар тўғрисидаги қонунлар ва уларни тартибга солиш бу мамлакатларда мавжуд эмас.

Монополияларнинг келиб чиқиш манбаига кўра институционал монополия ва тадбиркорлик асосидаги монополияларни фарқлаш лозим. Институционал монополиялар турли институтлар томонидан вужудга келиб, бозор иштирокчилари учун рақобатнинг тенг бўлмаган шароитларини сунъий тарзда ҳосил қилиши орқали намоён бўлади. Тадбиркорликка асосланган монополия эса бозор ҳукмронлигига, яъни маҳсулот таклифи ва талабини тартибга солиш орқали унинг нархини назорат қилишга интилади[1].

Монополияларни тартибга солиш – бу давлатнинг алоҳида ишлаб чиқарувчилари томонидан у ёки бу турдаги маҳсулотни монополлашиб олиш ҳаракатларини олдини олишга йўналтирилган ҳамда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоялаш фаолиятидир[2].

Табиий монополия субъектлари фаолиятини тартибга солиш қуйидаги усулларда амалга оширилади [3]:

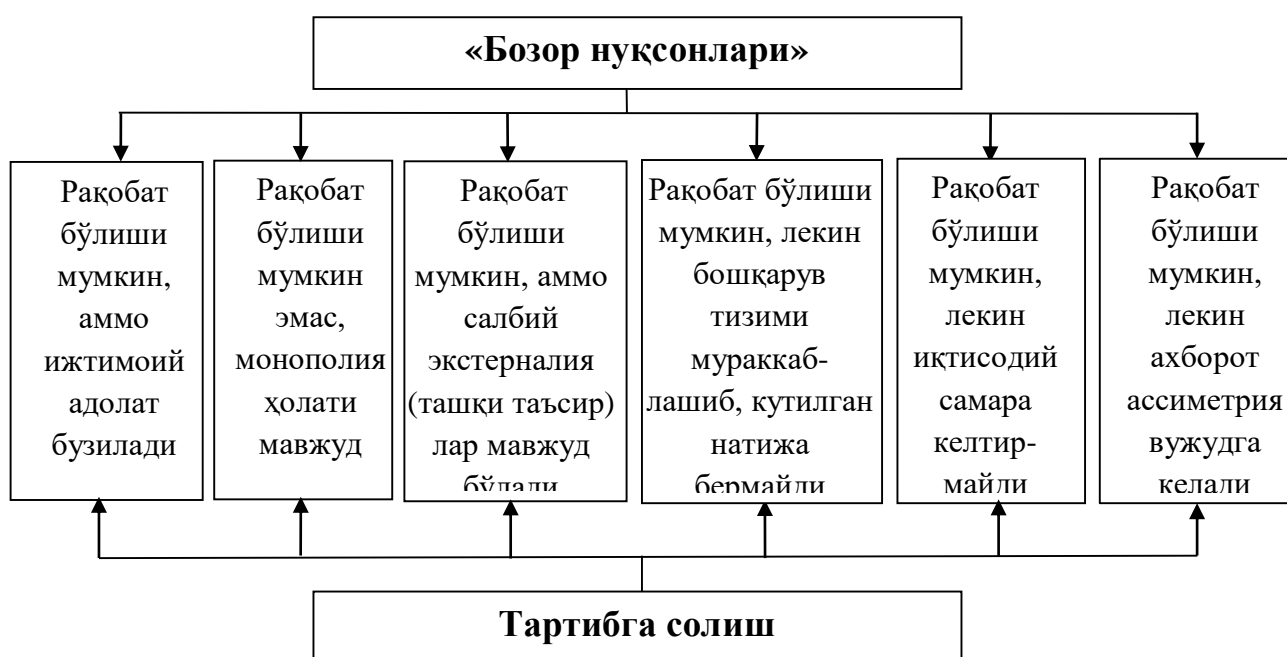

-нархларни (тарифларни) ёки уларнинг энг юқори (энг паст) даражасини белгилаш (ўрнатиш) воситасида нархларни тартибга солиш;

-хизмат кўрсатилиши шарт бўлган истеъмолчиларни аниқлаш ва (ёки) уларни табиий монополия субъектлари реализация қиладиган, товар билан тўлиқ ҳажмда қондиришнинг имкони бўлмаган тақдирда, таъминлашнинг энг кам даражасини белгилаш.

Табиий монополия соҳаларидаги ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш учун қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа усуллар ҳам қўлланиши мумкин.

Табиий монополия соҳаларида, фаолият юритувчи ташкилотлар ҳатти ҳаракати натижасида, бозорда рақобат муҳити бузилади. Яъни, бунинг натижасида «Бозор нуқсонлари» тушунчаси пайдо бўлади. «Бозор нуқсонлари»нинг қуйидаги турлари тартибга солишни иқтисодий асосда киритишни объектив заруриятга айлантиради (1 - расм).

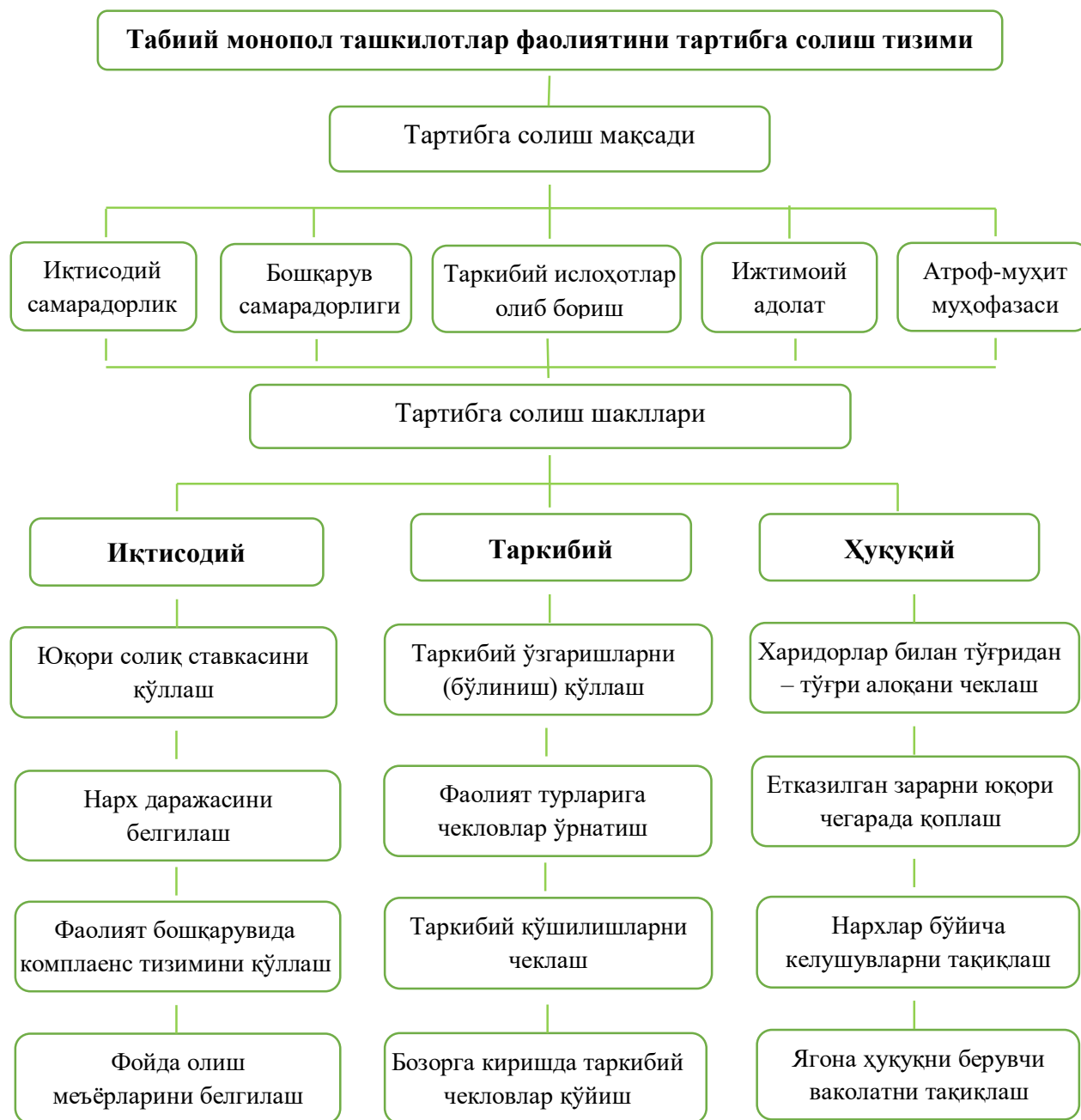
1 - расм. Табиий монополияларни давлат томонидан тартибга солиш сабаблари

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

Давлат томонидан тартибга солишнинг қуйидаги шакллари кўпроқ тарқалган: таркибий тартибга солиш қандай ташкилотларга маълум фаолият турларида иштирок этиш ҳуқуқи берилишини, ёки қандай ташкилотларга бундай мажбурият юклатилишини билдиради; янги инфратузилмаларни яратишга бўлган эҳтиёжларни белгилайди; тақсимотни юритишга концессиялар (лицензиялар)ни тақсимлайди ва бошқалар; ҳуққ - атворни тартибга солиш (баъзида уни нархли тартибга солиш деб ҳам аташади) тўғридан - тўғри нарх ёки тарифлар белгилаш орқали ёки билвосита - солиқ ва субсидия сиёсати орқали амалга оширилади.

Тартибга солиш мақсадлари ва тартибга солиш шакллари умуллаштирган ҳолда табиий монопол ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш тизими ишлаб чиқилди (2 - расм).

2-расм. Табиий монопол ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш тизими

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилди.

2-расмда, табиий монопол ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш тизими ишлаб чиқилди. Тартибга солиш мақсадига кўра, иқтисодий самардорлик, бошқарув самарадорлиги, таркибий ислоҳотлар олиб бориш, ижтимоий адолат ва атроф муҳит муҳофазаси кўрсатиб ўтилган. Тартибга солиш шакллари бўйича – иқтисодий, таркибий ва ҳуқуқий шаклларга ажратилган.

Табиий монополиялар, давлат томонидан махсус тартибга солишга муҳтожлик сезади. Уларда давлат маъмурий усуллар билан иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида эса «Табиий» йўл билан - рақобат механизми таъсирида уларнинг ҳиссаси нуқтаи назаридан, мажбурий равишда жамият фаровонлиги борасидаги кўзланган натижаларга эришади.

Табиий монопол ташкилотлар фаолиятини тартибга солишда, у ёки бошқа моделининг ўзаро фарқланадиган тизим унсурлари мавжуд. Табиий монопол ташкилотлар фаолиятини тартибга солиш учун, турли воситалардан фойдаланиш мумкин бўлиб, улар шартли равишда қуйидаги уч гуруҳга бўлинади:

1. Табиий монополия субъектлари маҳсулотларига бевосита нарх ва тариф белгилаш.
2. Даромадлилик ва нархлар ўсишининг чекланган миқдорини белгилаш орқали нарх ва тарифларни билвосита тартибга солиш.
3. Табиий монополия шароитида, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳуқуқларини бериш учун рақобат механизмларидан фойдаланиш.

Ўзбекистон Республикасида самарали рақобат муҳитини яратиш учун қуйидаги чора-тадбирларини амалга ошириш талаб этилади:

- иқтисодиётда, давлат монополиясининг барча ҳолат ва турларини максимал даражада бартараф этиш, бунинг учун тадбиркорликни ривожлантиришга ва иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш тизимини такомиллаштиришга қаратилган, чуқур институционал ислохот зарур;

-бозорда, етакчи мавқега эга бўлган монопол ташкилотлар томонидан ёмонликлар (камситишлар, яққа ҳолда бозорни эгаллаш)ни тугатиш.

Ўзбекистон Республикасининг антимонопол қонунчилиги, дунёнинг ривожланган мамлакатларидаги каби қуйидаги воситалар ёрдамида рақобатни тартибга солади:

- етакчи аҳволдан ёмонлик йўлида фойдаланилишига таъсир кўрсатиш;
- рақобатни чеклашга қаратилган келишилган ҳаракатларга йўл қўймаслик ва назорат қилиш;
- иқтисодий концентрацияни тартибга солиш.

Дунё иқтисодиёти жиддат билан ривожланиб бормоқда, бугун ҳар қандай давлат дунё иқтисодиёти билан бирга ривожланмаса ёки ўзининг иқтисодий мазмундаги Қонунларини қайта кўриб чиқиб такомиллаштириб бормаса, иқтисодий жиҳатдан орқада қолиши ёки халқаро иқтисодий муносабатлар олиб боришда катта муаммолар ва тўсиқларга дуч келиши мумкин.

Қонун ҳужжатларини рақобатга таъсири нималарда кўринади:

- фаолиятнинг бирор бир соҳасида, янги хўжалик юритувчи субъектларни ташкил этишга чекловлар жорий этилиши;

- шартномалар тузишда устунлик бериш, сотиб олувчиларнинг муайян доирасига товарларни биринчи навбатда реализация қилиш, молиявий маблағларнинг манбаларини танлаш ва улардан фойдаланиш йўналишларининг афзаллиги тўғрисида хўжалик юритувчи субъектга кўрсатмалар берилиши;

- айрим хўжалик юритувчи субъектларга, уларни товар ёки молия бозорида фаолият кўрсатаётган бошқа хўжалик юритувчи субъектларга нисбатан афзал ҳолатга кўядиган имтиёзлар, преференциялар ва енгилликларни асоссиз равишда берилиши;

- хўжалик юритувчи субъектларнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) акцияларни (улушларни) олиниши;

- хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятига оқибатда рақобат чекланиши мумкин бўлган тарзда аралашиши;

- ўз вазифаларини хўжалик юритувчи субъектларнинг вазифалари билан қўшиб бажариши;

- айрим хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти учун бошқа камситувчи ёки имтиёзли шартлар (шароитлар) белгилаши тақиқланади.

Табиий монополияларни тартибга солиш ва бошқариш бўйича, амалдаги меъёрий – ҳуқуқий ҳужжатларни иқтисодий - ҳуқуқий жиҳатларини таҳлил қилиш орқали, қонунчиликдаги мавжуд муаммо ва камчиликларни кўрсатиб ўтиш ҳамда уларни бартараф этиш ва такомиллаштириш бўйича тавсиялар бериш. Умумлашган ҳолда уларни қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин:

-қонун меъёрлари ва улар ўртасидаги зиддиятларга турлича туртки беришни истисно этиш, унинг амалий йўналтирилганлиги ва уйғунлашувини ўстириш мақсадида, табиий монополиялар қонунчилигини қайта кўриб чиқиш ҳамда республика қонунчилигининг бошқа бўлимлари билан келишувчанлигига эришиш;

-қонунчиликка харидорларнинг етакчилик ҳолатини ҳамда улардан ёмон мақсадларда фойдаланиш учун масъулиятли тадбирларни аниқлашни киритиш;

-рақобат сиёсати асосий тамойилини ўзгартириш – монопол ташкилотлар фаолиятини қаттиқ тартибга солишдан, уларнинг антирақобат феъл-атвори учун жазолашга ўтиш. Бундан, ташкилотнинг бозордаги етакчи аҳволи, қонунчиликнинг бузилиши ҳисобланмаслиги келиб чиқади. Баъзида эса ташкилотнинг самарали ишлашидан гувоҳлик беради ва унинг ташқи бозордаги рақобатбардошлигининг муҳим шарт-шароити ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Костусев А.А. Конкурентная политика в Украине: Монография. -К.: КНЕУ, 2004 й. 21 б.

2. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш. Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. -6-е изд. перераб. и доп. -М.: ИНФРА-М, 2010. -479 с.
3. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 август N 815-I «Табиий монополиялар тўғрисида (янги таҳрири)»ги Қонун. <https://lex.uz/docs/79391>